

NAZİM MƏMMƏDOV
 AMEA A.A Bakıxanov adına Tarix
 İnstitutunun «Qarabağ tarixi»
 şöbəsinin b.e.i, t.ü.f.d.
 E-mail: Memmedov-n.@yahoo.com.

AZƏRBAYCANDA MİLLİ DİRÇƏLİŞ SİYASƏTİ və NÖVBƏTİ ERMƏNİ SEPARATİZMİ (XX ƏSRİN 70-ci illəri)

Açar sözlər: Separatizm, dirçəliş, milli, siyasət, Qarabağ

Ключевые слова: Сепаратизм, возрождения, национального, политика, Карабах

Key words: Separatism, revival, national, policy, Karabakh

XIX yüzilliyin əvvəllərində 9 min kvadrat kilometr Azərbaycan ərazisində «erməni vilayəti» yaradıldıqdan sonra, dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan ermənilər bu əraziyə köçürüldü, qədim Azərbaycan torpaqları zaman-zaman, hissə-hissə həmin quruma birləşərək artıq keçən əsrin əvvəllərində 29 min kvadrat kilometrlik bir ərazimizdə «Ermənistan dövləti» yaradıldı [12, s. 126]. Bütün XX yüzillik boyu Ermənistanın və onun «uzaqgörən» dövlət xadimlərinin, erməni siyasətçilərinin Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları mövcud olmuşdur. 1905-1906-, 1918-1920 və 1920-1940-cı illərdə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qopara bilməyən ermənilər bu məsələyə 1950-1960-cı illərdə yenidən qayıtdılar. 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların 150 min nəfəri doğma yurdlarından zorla çıxarıldı, insan hüquqları kobudcasına pozuldu [1, v.7]. Minlərlə azərbaycanlı, xüsusilə uşaqlar və qocalar kəskin iqlim dəyişikliyinə dözməyərək həlak oldular. Min illər boyu azərbaycanlıların yaşadıkları torpaqlar boşaldıqdan sonra buraya xaricdən ermənilər köçürüldü. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Azərbaycana köçürülmüş həmvətənlərimizin DQMV-də yerləşdirilməsinə hər vasitə ilə maneə oldular. Əslində Ermənistan SSR-in dağlıq rayonlarından köçürülən azərbaycanlılar təbii şəraiti köçdükləri rayona uyğun olan Dağlıq Qarabağda yerləşdirilsəydilər daha ədalətli olardı. Təəssüflər olsun ki bu belə olmadı.

1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülən azərbaycanlılardan bir nəfər də olsun Azərbaycan SSR-in DQMV ərazisinə buraxılmadı. Əksinə «daxili köçürmə» adı altında 1949-cu ildə DQMV-dən 132 azərbaycanlı ailəsini (549 nəfəri) Azərbaycan SSR-in Xanlar rayonuna köçürmüşlər [13, s.34]. Həmvətənlərimizə qarşı erməni daşnakları tərəfindən genosid siyasətin tətbiq edilməsi, öz etnik tarixi torpaqlarından didərgin salınması «Böyük və Türksüz Ermənistan» yaratmağın tərkib hissəsi idi. Ermənilərin say çoxluğunu yaratmaq üçün DQMV-də boş qalmış azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərə müxtəlif bəhanələrlə, gizli və aşkar yollarla ermənilər köçürüldülər.

1950-1960-cı illərdə SSRİ-də totalitar rejim daha da gücləndi. SSRİ-nin, xalqları qorxudub mütiləşdirmə, parçalama siyasəti fəallaşdı. Nəticədə Mərkəzin bilavasitə təhriki və təbliği ilə əvvəlki illərdə olduğu kimi XX yüzilliyin 50-60-cı illərində də «Böyük Ermənistan» yaratmaq məqsədilə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları davam etmişdir. Bəhs etdiyimiz illərdə Moskvanın köməyi və Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətsizliyi üzündən Azərbaycanda erməni lobbisi yaradıldı. DQMV-də erməni millətçiliyi dərin kök saldı. Burada yaşayan yüzlərlə azərbaycanlı öz dədə-baba torpaqlarında gizli və açıq yollarla sıxışdırılaraq qovulmağa başlandı. Onlarla azərbaycanlı erməni terrorunun qurbanına çevrildi. Hətta azğınlaşmış erməni dəstələri qətilər törətməkdən belə çəkinmədilər. DQMV ərazisində qədim tarixə malik Oğuz-Türk mənşəli toponimlərimiz erməni adları ilə əvəzləndirildi. Belə bir şəraitdə respublika rəhbərliyi seyirçi mövqe tutaraq «xalqlar dostluğunu» möhkəmləndirmək

üçün tədbirlər görürdü. Mərkəzin təzyiqi ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə 2 min hektardan çox Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanə verilməsi haqqında qərarı təsdiq etsə də, 1969-cu ilin iyulun 14-də Azərbaycan KP MK-yə birinci katib təyin edilən Heydər Əliyev apardığı gərgin zəhmət nəticəsində həmin qərarın icrasına imkan vermədi. 1950-1960-cı illərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qorunub saxlanıldı [11, s. 256].

Azərbaycanın müasir tarixində 1969-cu ildə dönüş mərhələsinin təməli qoyuldu. Həmin il avqustun 5-də H.Ə.Əliyev Azərbaycan KP MK Plenumunda çıxış edərək respublikanın iqtisadiyyatını dərin və hərtərəfli təhlil etdi, təsərrüfata rəhbərlikdə, mədəni quruculuqda, ideoloji işdə ciddi nöqsanlar olduğunu qeyd etdi və onları aradan qaldırmaq yollarını göstərdi. Azərbaycan KP MK-nin Avqust plenumunda dövlət əmək intizamını möhkəmləndirmək, respublikada mənəvi-psixoloji iqlimi sağlamlaşdırmaq vəzifələri irəli sürüldü. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan KP-nin qurultaylarında, MK-nin plenumlarında, vaxtaşırı çağırılan müşavirələrdə respublikanın iqtisadi, mənəvi və sosial-mədəni inkişafının konkret vəzifələri, təşkilati tədbirlər müəyyən edildi [4, s.13]. Heydər Əliyev qısa müddətdə respublikada idarəçilik sistemini xeyli möhkəmləndirdi. Rüşvətxorluğa, korrupsiyaya qarşı ciddi mübarizəyə başladı. Sovet hakimiyyəti tarixində, ilk dəfə sosialist cəmiyyətində vəzifədən sui-istifadə korrupsiya kimi mənfi hallar olduğunu və onlara qarşı mübarizənin vacibliyini cəsarətlə elan etdi və bu hallara qarşı qəti mübarizəyə başladı [5]. Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyində böyük nüfuzu vardı. O, 1976-cı ildə Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd seçildi və bu vəzifənin verdiyi imkanlardan Azərbaycanın inkişafı naminə məharətlə istifadə etdi [15, s.36].

Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə bütün dövlət hakimiyyəti orqanlarının işini xalqın iqtisadi, sosial-mədəni tərəqqisi və milli oyanış siyasətinin reallaşmasına yönəltdi. Partiya lideri olmaqla bərabər, o, həm də SSRİ Ali Sovetinin deputatı, onun yuxarı palatası olan İttifaq Sovetinin sədr müavini habelə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı və Rəyasət Heyətinin üzvü kimi geniş dövlətçilik fəaliyyəti göstərirdi. Onun təşəbbüsü ilə SSRİ rəhbərliyi – Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malik beş mühüm qərar qəbul etdi [2, v.5]. Bu qərarların biri Azərbaycanın xalq təsərrüfatının inkişafına ittifaq fondundan külli miqdarda vəsait ayrılması əsas oldu. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət bütün sahələrdə olduğu kimi, qanunverici orqanlara da ən bacarıqlı və layiqli adamların seçilməsinə imkan yaratdı. Bu orqanların işi xeyli fəallaşdı, yeni komissiyalar yaradıldı, onların səmərəli işləməsi üçün qayğı göstərildi. Milli mənəvi sərvətlərin tədqiqi və təbliği, tarixi araşdırmaların geniş vüsət alması Heydər Əliyevin dövründə həyata keçirilən tədbirlər idi. Nizaminin, Əcəminin, Nəsiminin, Tusinin, Vaqifin, Aşıq Ələsgərin, Aşıq Alının, Üzeyir Hacıbəyovun, Müslüm Maqomayevin, Hüseyn Cavidin və başqa elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin yubileyləri, Azərbaycan professional teatrının yüz illiyi təntənə ilə qeyd olunmuşdu. Azərbaycan dilinə aid qiymətli araşdırmalara yüksək dövlət mükafatları verilməsi ziyalılar bu sahələrdə fəaliyyətlərini genişləndirməyə ruhlandırır. 1977-ci ildə Nizami irsinin yenidən öyrənilməsi haqqında qərar qəbul olundu və bu sahədə səmərəli işlər görüldü. Bir zamanlar «pantürkist» kimi damğalanmış Hüseyn Cavidin cəsədinin qalıqları İrkutsk vilayətindən gətirilib Naxçıvanda torpağa tapşırıldı [9, s.173]. Cənubi Azərbaycanla birlik, həsrət hisslərinin ədəbi ifadəsinə geniş imkanlar açıldı. 1979-cu ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Cənubi Azərbaycan üzrə katibi seçildi. Heydər Əliyev faşizmə qarşı mübarizədə Azərbaycan xalqının oynadığı rolun düzgün qiymətləndirilməsinə çalışırdı. O, Mehdi Hüseynzadənin Avropanın böyük antifaşist hərəkatında qəhrəmanlığının təbliği haqqında əsərlər, kinofilm çəkilməsinin, ona heykəllər qoyulmasının təşəbbüsçüsü olmuşdu. 1976-cı ildə «Azərbaycan SSR-də dini birliklər haqqında əsasnamə» qəbul edildi. Artıq 80-ci illərdə ziyarətgahlarımız abadlaşdırıldı, məscidlərimiz bərpa olundu və din adamlarına hörmətlə yanaşıldı.

XX yüzilliyin 70-ci illərində Taqanroqda 416-cı Azərbaycan diviziyasının böyük qələbəsinə möhtəşəm xatirə ansamblı, Sevastopolda Sapun-dağda 77-ci Azərbaycan diviziyasının şərəfinə böyük abidə ucaldılmışdı. Heydər Əliyev Bakı neftinin İkinci dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbədə oynadığı ümumdünya tarixi əhəmiyyətli rolunun SSRİ rəhbərləri tərəfindən etiraf edilməsinə nail oldu. 1978-ci ildə Bakı Lenin ordeni ilə təltif edildi. 1972-ci ildə AEA-nın Naxçıvan Elmi Mərkəzi, 1975-ci illərdə Bakı Kosmik Tədqiqatlar Elm İstehsalat Birliyi fəaliyyətə başladı [8].

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə partiya və dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların, ziyalıların respublikanın milli kadr potensialının möhkəmlənməsinə diqqəti artdı. Minlərlə azərbaycanlı gənc SSRİ-nin aparıcı təhsil və elm ocaqlarına göndərildi. Milli hərbi kadrlar hazırlanmasında böyük qayğı göstərildi. 1971-ci ildə respublikada orta hərbi internat məktəbi təşkil edildi. 70-80-ci illərdə SSRİ-nin hərbi məktəblərində müxtəlif hərbi ixtisaslar üzrə 2000-dən çox azərbaycanlı zabit hazırlandı [8].

Artıq 70-ci illərin ortalarında Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasi fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda milli özünüdərk prosesi xeyli güclənmiş, yaradıcı ziyalılar üçün sərbəst düşüncə və iş şəraiti yaradılmışdı [14, s.2]. Bəhs etdiyimiz dövrdə «Gəncə» sözü yasaq edildiyi vaxt «Yeni Gəncə» rayonu yaradılmışdı. Bakı rayonlarına «Nizami» və «Nəsimi» adları verildi. Rayonlara Naxçıvanda «Babək», Yuxarı Qarabağda «Əsgəran» adlarının verilməsi, Naxçıvan MSSR-də Sədərək qəsəbəsinin salınması bu yerlərin əzəli Azərbaycan torpaqları olduğunu bir daha təsdiqləyirdi. Heydər Əliyev ilk dəfə «İran Azərbaycan» kimi məqsədli təhrifi «Cənubi Azərbaycan» kimi obyektiv terminlə əvəz etdi [14, s.3].

Azərbaycanın bütün bölgələrinin, o cümlədən Naxçıvan MSSR və DQMV-nin iqtisadi və mədəni tərəqqisinə diqqət artırılmışdı. Şuşa şəhərinin inkişafı üçün bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Şəhərin tarixi abidələrinin bərpa olunmasına, yeni binaların tikilməsinə başlandı. Molla Pənah Vaqifin qəbri üzərində böyük məqbərə ucaldıldı. Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün ev muzeyləri açıldı. Natəvanın heykəli qoyuldu [4, s.69]. Şəhərdə böyük mehmanxana, çoxmərtəbəli yaşayış binaları, inzibati binalar tikildi. Şuşa Ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi.

Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, Dağlıq Qarabağda əhalinin təminatı həmişə Azərbaycan SSR üzrə orta göstəricilərdən yüksək olurdu. 1973-cü ildə Xankəndində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filiali əsasında Pedaqoji İnstitut açıldı. 1979-cu ildə Ağdamdan buraya dəmir yolu çəkildi.

Heydər Əliyev erməni millətçilərinin niyyətini yaxşı dərk edir, sərhəd rayonlarının iqtisadi və sosial-mədəni inkişafına böyük əhəmiyyət verir, qayğı göstərirdi. 70-ci illərdə mərkəz ermənilərin təhriki ilə Kəlbəcər rayonunun perspektivsizliyi, buradan əhalinin köçürülməsi, torpaqların işə yaylaq kimi respublikalar arasında bölüşdürülməsi haqqında məsələ qaldırdı. Buna qarşı Heydər Əliyev 1977-ci ildən bu rayonun potensial imkanlarını genişləndirmək tədbirləri hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə nail oldu. İqtisadiyyat xeyli dirçəldi. Mərkəzin, erməni millətçilərinin mənfur niyyətləri alt-üst oldu [9, s.174].

Bəhs etdiyimiz dövrdə, Azərbaycanda qadın şuraları, küçə, məhəllə, məktəb valideyn komitələri, əmək veteranları şuraları, könüllü xalq drujinaları və digər kütləvi özfəaliyyət təşkilatları səmərəli fəaliyyət göstərirdi. XX yüzilliyin 70-ci illərində Azərbaycanda humanitar və ictimai elmlər sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edildi. Azərbaycan tarixinə və dilinə aid ümumiləşdirici əsərlər çap olundu.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında dövlət bayramlarının, tarixi günlərin, rayonlarda məhsul bayramlarının qeyd edilməsi, əldə edilmiş müvəffəqiyyətlərlə bağlı təltiflərin verilməsi, Azərbaycanda müttəfiq respublikaların mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət günlərinin, festivalların, beynəlxalq konfransların keçirilməsi ilə əlaqədar təşkil olunan tədbirlər daha zəngin, canlı və maraqla həyata keçirilirdi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda siyasi həyatın sürətlə inkişafı, qanunverici hakimiyyət orqanının, yerli sovetlərin, ictimai-siyasi təşkilatların, yaradıcılıq ittifaqlarının işindəki mühüm irəliləmələr Heydər Əliyevin şəxsiyyəti, onun çoxcəhətli idarəçilik istedadı, siyasi-dövlətçilik fəaliyyəti ilə sıx bağlı idi.

Beləliklə, 70-ci illərdə Heydər Əliyevin çoxcəhətli partiya və dövlət idarəçiliyi sayəsində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı olduqca zənginləşdi. İnsanların dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların işində fəallığı artdı. Dövlətin, yerli sovetlərin, həmkarlar ittifaqlarının, komsomolun, ziyalıların, yaradıcılıq təşkilatlarının əsas diqqəti respublikanın iqtisadi, sosial-mədəni tərəqqisi, xalqın milli oyanışına istiqamətləndirilmiş siyasətin reallaşdırılmasına yönəldildi və səmərəli nəticələr verdi.

Heydər Əliyev kimi fitri istedadlı, uzaqgörən, xalqını sonsuz məhəbbətlə sevən, mütəfəkkir bir şəxsiyyətin, pragmatik siyasətçinin Azərbaycana rəhbərlik etməsi respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında sürətli yüksəlişə səbəb oldu. 70-ci illərdə dövlətimizin milli

oyanış siyasəti sayəsində, təhsil, elm, mətbuat, ədəbiyyat və incəsənətin tərəqqisi üçün münasib imkanlar açıldı. Azərbaycanın mənəvi sərvətləri, kadr potensialı daha da artdı və xalqın mədəni irsinin, tarixinin, dilinin öyrənilməsi və təbliği genişləndi. Azərbaycanda baş verən bu proseslər – iqtisadi, siyasi, sosial sahədə baş verən dinamik inkişaf, milli-mənəvi dəyərlərin inkişafı Moskvanın nəzərindən yayınmadı. Mərkəz tarixi təcrübədən istifadə edərək Azərbaycanı qorxu altında saxlamaq üçün «Dağlıq Qarabağ məsələsini» gündəmə gətirdi. 1977-ci il Konstitusiyası hazırlanarkən Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi məqsədilə Moskvaya yüzlərlə ərizələr daxil oldu. Həmin vaxt Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyevin gərgin və səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Ermənistanın növbəti ərazi iddialarının qarşısı məharətlə alınmışdı.

XX yüzilliyin 70-ci illərində ermənilərin əsassız ərazi iddiaları məsələləri Heydər Əliyevin nitq və çıxışlarında geniş təhlil edilmişdir. Bir məsələni də, xüsusi qeyd etməliyik ki, bu günə qədər olan tədqiqatlarda «ermənilərin 1977-ci il əsassız ərazi iddiaları» məsələsi öz əksini tapmamışdır. Ona görə də, yuxarıda adı çəkilən problemin tədqiqi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümummillə liderimiz H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində 70-ci illərdəki hadisələri bu cür şərh etmişdir: «Təbiidir ki, Azərbaycan torpaqlarının hamısı Azərbaycana məxsusdur. Hətta indi Ermənistan ərazisində olan torpaqların da böyük bir qismi Azərbaycana məxsusdur. Zəngəzur tamamilə Azərbaycan torpağıdır. Vaxtilə orada yaşayanların tam əksəriyyəti azərbaycanlılar olublar. Amma, Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra, 1920-ci ildə Sovet İttifaqına daxil olan Cümhuriyyətlərin sərhədləri qurulanda Azərbaycan torpaqlarının bir qismini Ermənistanla veriblər. Dağlıq Qarabağda da bir muxtar, yəni özəl vilayət yaradaraq, Mərkəz gələcəkdə Azərbaycanı parçalamaq üçün bu qurumdan istifadə edibdir [6].

Siz bunu bilməlisiniz, tarixçisiniz, gərək biləsiniz, -sovet dövründə uzun illər Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək istədilər. Mən, vaxtilə 14 il Azərbaycana rəhbərlik etmişəm. Bu dövrdə də, ondan əvvəl də dəfələrlə Ermənistan millətçiləri, ekstremistləri Moskva qarşısında təkliflər qaldırıblar, oraya yazılar göndəriblər ki, «Dağlıq Qarabağ Ermənistanındır, orada ermənilər çoxluq təşkil edir, o, Ermənistanla bağlı olmalıdır». Biz o vaxt bunların qarşısını almışıq. Şəxsən mən özümə şərəf hesab edirəm ki, Azərbaycana 14 il başçılıq edəndə bu məsələnin qarşısını bir neçə dəfə almışam ..... [6, s.365].

1977-ci ildə Sovetlər İttifaqının yeni Konstitusiyası, «ana yarası» yaranırdı. Bilirsiniz ki, Sovetlər İttifaqının ilk Konstitusiyası 1936-cı ildə yaranmışdı, ona «Stalin Konstitusiyası» da deyirdilər. Amma, 1977-ci ildə ölkədə hakimiyyət dəyişdiyinə, müəyyən dəyişikliklər olduğuna görə yeni bir Konstitusiya, «ana yarası» yaratmaq prosesi başlandı və bununla əlaqədar böyük bir komissiya yaradıldı. Həmin komissiyanın başında Sovetlər Birliyinin o vaxtkı rəhbəri Brejnev dururdu. Mən də bu komissiyanın üzvü idim....

Vaxtaşırı komissiyanın müzakirələri keçirilirdi. Müzakirələri o vaxt Mərkəzi Komitənin katibi vardı – akademik Ponomaryov – o aparırdı. İclaslarda Brejnev çox vaxt iştirak eləməirdi. Bir dəfə Moskvaya, komissiyanın iclasına gəldim. Ponomaryov iclas iştirakçılığına bildirdi ki, «Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən çıxarıb Ermənistanla vermək lazımdır». Gördüm ki, Ponomaryov deyir, «bunu komissiyanın müzakirəsinə qoymaq lazımdır» - Ermənilər ona da təsir göstərmişdilər. Elə bu faktın özü Komitənin katibinin ermənilərin mənafeyini müdafiə etdiyini göstərirdi. Bununla da, mərkəzdəki ermənipərəst qüvvələrin əli ilə məsələ ermənilərin xeyrinə həll edildi və həmin vaxt belə bir qərar qəbul olundu: «komissiyanın müzakirəsinə buraxılsın», başa düşürsünüz mü, bu nə deməkdir?

Mən o vaxt gördüm ki, Konstitusiya komissiyasında çoxları bu qərarı qəbul etmək istəyirdilər. Mən bir neçə dəfə israrla etiraz etdim. Sonra isə gedib Brejnevlə bu məsələ barədə iki-üç dəfə baş-baş danışdım ki, siz nə edirsiniz? Əgər belə olsa, onda biz Sovetlər İttifaqının tərkibindən çıxırıq. Mən bu gün bunu bəyan edirəm. Brejnev telefonu götürüb Ponomaryova zəng elədi ki, çıxar onu...» [6, s.366].

Bax, bu cür cəsarətli addımlarla mən bunların qarşısını aldım. Məni düzgün başa düşün, olan şeyi deyirəm. Mən o vaxt bunların qarşısını aldım. Amma qarşısını almaq da çətin idi.

Amma aldım, iradəmlə və Azərbaycan xalqının milli mənafeələrini canımla, qanımla müdafiə edərək qarşısını aldım.

1982-ci ilin sonunda mən buradan Moskvaya böyük bir işə apardılar. Mən oraya gedərkən buradakılara bir-iki məsləhət verdim. Dedim, birinci məsələ odur ki, Dağlıq Qarabağ məsələsini həmişə diqqət mərkəzində saxlayın....

Yeri gəlmişkən mən digər bir məsələyə də aydınlıq gətirmək istəyirəm. Ermənilər Dağlıq Qarabağda vəziyyəti həmişə qızıdırırdılar. Ona görə də mən Azərbaycana rəhbərlik etdiyim zaman – bunu açıq demək lazımdır – biz Dağlıq Qarabağa iqtisadi cəhətdən daha çox şərait yaradırdıq, onların iqtisadiyyatının inkişaf etməsinə üstünlük verirdik. Çünki daim məsələ qalxırdı ki, guya Dağlıq Qarabağı Azərbaycanda sıxışdırırlar və ermənilər Dağlıq Qarabağda inkişaf edə bilmir. Azərbaycanın bütövlüyünü saxlamaq, bütün ərazisini qorumaq üçün biz o vaxtlar, yenə də deyirəm, Dağlıq Qarabağa daha da çox diqqət yetirirdik. Doğrudur, sonra bəzi diletant adamlar mənə günahlandırıldılar ki, bunu nə üçün edirdim. Mən bu gün də deyirəm, edirdim. Edirdim ona görə ki, birincisi, Dağlıq Qarabağı azərbaycanlılarla da məskunlaşdırmaq lazım idi, ikincisi, Dağlıq Qarabağa, ermənilərə imkan verməyə ki, bu məsələni qaldırınsınlar [6, s.367].

Sonra məsələ tərsinə oldu. Bu münaqişə başlandıqdan sonra mətbuatda, SSRİ mətbuatında mənə yenə də günahlandırıldılar ki, Azərbaycana rəhbərlik etdiyim zaman guya erməniləri sıxışdırmışam, oradakı demoqrafik vəziyyəti dəyişdirmişəm, ermənilərin oradan çıxması üçün müəyyən tədbirlər görmüşəm və ermənilər Dağlıq Qarabağda azalıblar. Azərbaycanın başqa yerlərində azaldıqları kimi, Dağlıq Qarabağda da azalıblar. Bunu ermənilər deyirdilər və hətta o vaxtlar bu məsələlər SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında müzakirə olunanda onların nümayəndələri, hətta Ermənistan Elmlər Akademiyasının prezidenti Ambarsumyan – biz vaxtilə onu Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü seçmişdik, o cümlədən dostluğu möhkəmləndirmək üçün Gürcüstan Elmlər Akademiyasının üzvü seçilmişdi – mənim adımla çəkirdi. O söz indiyə qədər yadımdadır ki, «Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağı, Azərbaycanı ardıcıl surətdə ermənilərdən təmizləmişdir». Mən buna təəccüb etmirdim, amma ona təəccüb edirdim ki, o vaxt Azərbaycanda çoxları yenə də Əliyevi günahlandırır və həmin o sözlərlə razılaşırdılar: Bəli, Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağa pis münasibət göstərir. Ona görə də indi ermənilər Dağlıq Qarabağı Ermənistana bağlamaq istəyirlər» [10, s.76].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin yuxarıdakı dərin məzmunlu nitqi böyük bir elmi tədqiqat işinin məramnaməsidir və tezliklə yəqin ki, öz həllini tapacaqdır.

Dünya siyasətçisi Heydər Əliyev Azərbaycanın 1970-1985-ci illərin öz çıxışında aşağıdakı kimi xarakterizə etmişdir: «1970-1985-ci illər Azərbaycanın quruculuq səlnaməsinə ən parlaq səhifələr kimi daxil olunmuşdur... Bu illərdə Azərbaycanın iqtisadi-mədəni inkişafı ən yüksək səviyyəyə qalxmışdır... Bu gün tam əminliklə söyləmək olar ki, Azərbaycanın dövlət suverenliyi və iqtisadi müstəqilliyi, sistemli şəkildə artan xarici iqtisadi əlaqələri, dünya iqtisadiyyatına get-gedə daha dərinlən inteqrasiya olunması hələ 1970-1985-ci illərdə təməli qoyulmuş xalq təsərrüfatı potensialına əsaslanır... Təəssüflər olsun ki, həmin dövrdə yaradılmış o böyük potensial hərc-mərclik illərində dağıntılara məruz qaldı. Azərbaycanın düşər olduğu Dağlıq Qarabağ faciəsi vəziyyəti daha da ağırlaşdı» [6, s.22, 23].

Çox çətinliklə olsada Mərkəzdə «Dağlıq Qarabağ məsələsi»ni nizama salan Heydər Əliyev 1979-cu il yanvar ayının 12-də Xankəndinə səfər etdi. Mən həmin hadisələrin canlı şahidiyəm. Hətta, çoxları hadisələrdən xəbərsiz olduqlarından Heydər Əliyevin nə üçün Tərtərdə, Ağdamda dayanmayaraq birbaşa Xankəndinə getməsinə narazılıqlarını dilə gətirmişdilər. Onlar nə biləydilər ki, totalitar rejimin hakim olduğu bir şəraitdə, kimsə özbaşına torpaq iddiası irəli sürmüş ola. Bəli, həmin vaxt Heydər Əliyev birbaşa Xankəndinə getdi və Vilayət Partiya Komitəsində Partiya «fəallarının» fəvqəladə iclası keçirildi. Yəqin ki, mənim yazdıqlarımı oxuyub təsdiq edən canlı şahidlər olacaq. İclasda Heydər Əliyev sakit görüşürdü. Lakin daxili narahatçılığı üzündən hiss olunurdu. Mən iclasda onların hamısını yazmaq fikrində deyiləm. Yalnız onu deyə bilərəm ki, Heydər Əliyev Vilayətin bütün «fəallarını» (Əlbəttə onların hamısı

ermənilər idi) ayağa qaldırıb öz sözünü dedi. Onun iclasdakı son sözü bu oldu: «Mən, sizin özünüzü istənilən vaxt sevdiyimiz Ermənistanı göndərə bilərəm.... Gözünüzü açıb mənə yaxşı baxın. Mən sizin xudbin niyyətinizi yaxşı dərk edirəm. Nə qədər ki, mən yaşayıram siz bu mənfur məqsədinizə nail ola bilməyəcəksiniz... «Bununla da, Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasi fəaliyyəti nəticəsində 70-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarının qarşısı qətiyyətlə alındı. Təsadüfi deyildir ki, 80-ci illərdə «Qarabağa gedən yolu» tam təhlükəsiz etmək üçün, ermənilər ilk növbədə Heydər Əliyevin Azərbaycandan uzaqlaşdırılmasına nail oldular. Onlar yaxşı dərk edirdilər ki, 60-70-ci illərdə Dağlıq Qarabağ iddialarının qarşısı Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi, qətiyyəti nəticəsində necə alınmışdırsa, eləcə də 80-ci illərdə alınacaqdır.

Çox təəssüflər olsun ki, 80-ci illərdə maraqlı dövlətlər Heydər Əliyevi Azərbaycan rəhbərliyinə qayıtmağa imkan vermədilər. Ərazilərimizin 20 faizi düşmən əlinə keçdi. Azərbaycan bu müharibədə 20 min övladını itirdi. Bir milyondan artıq vətəndaşımız öz vətəninə qaçqın həyatını yaşadı.

1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi alternativ əsasda səs çoxluğu ilə Respublikanın Prezidenti seçdi. 1994-cü il mayın 12-də cəbhədə atəşkəs elan edildi. Uğurlu xarici siyasət nəticəsində Azərbaycanın daxilində sabitliyin möhkəmlənməsinə şərait yarandı. Müstəqilliyimiz qorundu, inkişaf etdi. Sosial-iqtisadi və mənəvi sahədə böyük uğurlar qazanıldı ki, bütün bunlar milli təfəkkürün inkişaf etməsinə, milli özünüdərk, milli dəyərlərin möhkəmləndirilməsinə, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasına təsir göstərdi. Bu gün Azərbaycan xalqı öz tarixinin ən mürəkkəb və şərəfli dövrünü yaşamaqdadır.

İstifadə olunan mənbələr

1. ARSPİHDA, f.1, s.200, i.74, v.7.
2. ARSPİHDA, f.1, s.412, i.43, v.5.
3. Azərbaycan rəqəmlərdə – 1994-cü il, Bakı, 1995-ci il.
4. Азербайджан ССР от XXIV к XXV.
5. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir I-IV cildlər. Bakı, «Azərneşr», 1997, 589 s.
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 32-ci kitab. Bakı, «Azərneşr» 2010, s. 365-367.
7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir IV kitab, Bakı, 1997, s. 494.
8. «Xalq» qəzeti, 25 noyabr 1997-ci il.
9. Qafarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı, 1999, s. 173, 179.
10. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, «Təhsil», 2002, 322 s.
11. Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz. Bakı, 2001, s. 256, 257.
12. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırımı, terror, deportasiya, işğal. Bakı, «Təhsil», 2009, 272 s.
13. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, «Elm», 1995, s. 34.
14. Orucov H. Heydər Əliyev və milli siyasət. «Xalq» qəzeti, 22 noyabr, 1997-ci il.
15. Ülkü İrfan. Qızıl ulduzlu hilala doğru. Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı. Bakı, 1994, s.36.

НАЗИМ МАМЕДОВ*E-mail: Memmedov-n.@yahoo.com.***ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И
ОЧЕРЕДНОЙ АРМЯНСКИЙ СЕПАРАТИЗМ (70-Е ГОДЫ XX ВЕКА)**

В 70-е годы XX века в Азербайджане в области политики национального пробуждения появились подходящие возможности для культурного развития. Расширилось изучение и пропаганда культурного наследия, истории, языка народа. Несмотря на выдвижение Арменией в 1977 году в новь территориальных претензий к Азербайджану, эта угроза была предотвращена.

NAZIM MAMMADOV*E-mail: Memmedov-n.@yahoo.com.***THE NATIONAL REVIVAL POLICY IN AZERBAIJAN AND THE FOLLOWING
ARMENIAN SEPARATISM (THE 70S OF THE XX CENTURY)**

In the 70s of the XX century appeared opportunities for cultural development in Azerbaijan. Study and promotion of cultural heritage, history and people's language expanded.

Despite the advance of territorial claims to Azerbaijan by Armenia again in 1977 the danger was prevented.

Rəyçilər: t.e.d. V. Həsənov, t.e.d. Q. Əliyev.

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi» şöbəsinin 20 may 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 09)